

גישתם הפרשנית של רש"י, רד"ק ורמב"ן לסוגיית גבולות הארץ המובטחת

ההבטחות השונות על גבולות הארץ במקרא

המילה "גבול" בעברית דומה למילה גִּבּוּל (גבל) בערבית,¹ ולגבול בארמית, שמשמעותן הר. ² קביעת הגבולות בתקופת המקרא בעזרת נקודות טופוגרפיות בולטות, כמו הרים, ימים ונחלים, כמו גם בציון יישובים מוכרים כחלק מתוואי הגבול, עשויה ללמד, לכאורה, על הדרך החד-משמעית שבה קבעו תחום מדיני ושבטי. כדוגמה לכך נוכל להביא את התיאור המפורט של גבולות הארץ בפרשת מסעי (במדבר לד, ב-יב):

צו אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם בָּאִים אֶל הָאָרֶץ כְּנָעַן זֹאת הָאָרֶץ
הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּפְּל לְכֶם בְּנַחֲלָה אָרֶץ כְּנָעַן לְגַבְלֹתֶיהָ. וְהָיָה לְכֶם פְּאֵת נֶגֶב
מִמִּדְבָּר צֶן עַל יְדֵי אֲדוּם וְהָיָה לְכֶם גְּבוּל נֶגֶב מִקְצֵה יָם הַמֶּלַח קַדְמָה. וְנֹסֵב
לְכֶם הַגְּבוּל מִנֶּגֶב לְמַעַלָּה עֲקֹרְבִים וְעֵבֶר צְנָה וְהָיוּ תוֹצְאֹתָיו מִנֶּגֶב לְקִדְשׁ
בְּרִנְעַ וְיִצְא חֶצֶר אֲדָר וְעֵבֶר עֲצֻמָּנָה. וְנֹסֵב הַגְּבוּל מֵעֲצֻמֹּן נַחֲלָה מִצְרִים וְהָיוּ
תוֹצְאֹתָיו הַיַּמָּה. וְגְבוּל יָם וְהָיָה לְכֶם הַיָּם הַגָּדוֹל וְגְבוּל זֶה יְהִיָּה לְכֶם גְּבוּל
יָם. וְזֶה יְהִיָּה לְכֶם גְּבוּל צָפוֹן מִן הַיָּם הַגָּדוֹל תִּתְּאוּ לְכֶם הַר הַהָר. מֵהַר הַהָר
הַהָר תִּתְּאוּ לְבֵא חֶמֶת וְהָיוּ תוֹצְאֹת הַגְּבֹל צְדָדָה. וְיִצְא הַגְּבֹל זִפְרָנָה וְהָיוּ

1 " אהרונ ושי"א לוינשטם, "מושגים גאוגרפיים במקרא", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, עמודה 745. למילים "גבול", "שדה" ו"הר" בלשון המקרא יש לעתים משמעות זהה: "זבלון עם חרף נפשו למות ונפתלי על מרומי שדה" (שופטים ה, יח). רש"י בד"ה על מרומי שדה מסביר: "על הר תבור". גם במקרה דומה פירש רש"י את הסתירה, הקיימת לכאורה, בין "שדה" הנמצא בדרך כלל במקום נמוך ובין תפקיד הצופה (יחזקאל ג, יז) לעמוד במקום גבוה ולראות למרחקים. על הפסוק "ויקחהו שדה צפים אל ראש הפסגה" (במדבר כג, יד) כתב רש"י: "שדה צפים – מקום גבוה היה ששם הצופה עומד לשמור אם יבא חיל על העיר". גם בשפה האכדית תרגומה של המילה "הר" הוא: *šadū* = שָדוּ (CAD "šadū", p. 49). ראו עוד: שי מורג, מחקרים בלשון המקרא, ירושלים תשנ"ה, עמ' 293–298.

2 ראו: מ' הראל, קדמוניות נופי ארץ ישראל, אור-יהודה תשס"ה, עמ' 23. מילים אחרות באכדית, במצרית, בחיתית ובלטינית למונח "גבול", ראו: נ' ואזנה, כל גבולות ארץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 13. לדעת ואזנה, המונח "הר" משמש כגבול מאחר שבתפישת העולם הקדום לא ציינו את הגבול בין הארצות בקו מפריד, אלא בתחום רחב השייך לריבון העליון (ואזנה, שם, עמ' 14).

תּוֹצְאָתָיו חָצַר עֵינָן זֶה יְהִיָּה לָכֶם גְּבוּל צְפוֹן. וְהִתְאַוִּיתֶם לָכֶם לְגִבּוֹל קְדֻמָּה מִחֲצַר עֵינָן שְׂפָמָה. וַיֵּרֶד הַגְּבֹל מִשְׁפָּם הַרְבֵּלָה מִקְדָּם לְעֵין וַיֵּרֶד הַגְּבֹל וּמַחָה עַל כְּתָף יָם כְּנָרֶת קְדֻמָּה. וַיֵּרֶד הַגְּבֹל הַיַּרְדֵּנָה וְהָיוּ תּוֹצְאָתָיו יָם הַמֶּלַח זֹאת זֹאת תְּהִיָּה לָכֶם הָאָרֶץ לְגִבְלֶתֶיךָ סָבִיב.³

ניתן לראות שימוש בנקודות ציון גיאוגרפיות וטופוגרפיות⁴ כגון מדבר צין,⁵ ים המלח, נחל מצרים, הים ועוד, לצד שימוש ביישובי סָפָר: מעלה עקרבים, קדש ברנע, חצר אדר, עצמון ועוד. למרות הצורך לקבוע גבול ברור, גבולות ארץ כנען שאותה נחלו בני ישראל מתוארים במקרא במספר מקומות בתיאורים שונים ביותר זה מזה,⁶ דבר המקשה הן על הבנת גבולות ההבטחה הן על זיהוי הגבולות במרחב, כפי שתיאר זאת יהודה אליצור:

פרשת גבולות ארץ ישראל היא אחת הסוגיות הקשות ביותר ביס הספרות התורנית [...] סוגייה זו מעסיקה את מסורת ישראל מאז ימי אברהם אבינו ועד היום הזה. באותו משא ומתן המשתרע על פני כל דורות ישראל, שלובים מאות שמות של מקומות, שיטות שונות ועקרונות רבים ושונים.⁷

נקודת המוצא של נושא תיאור גבולות הארץ קשורה במישרין להבטחת הירושה של ארץ ישראל לעם ישראל, ומופיעה במקומות רבים במקרא:

א. הבטחות הקב"ה לאבות שזרעם יירש את ה"ארץ" (לאברהם: בראשית יב, ז; יג, טו; טו, יח; יז, ח; כד, ז; ליצחק: כו, ג-ד; ליעקב: כח, יג; לה, יב). יש לציין שהגבולות כלל וכלל אינם מפורטים בחלק מהמקרים, כמו: "וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזָרְעֶךָ אֲתָן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת" (בראשית יב, ז), כמו גם אמירה "מגבילה" את גבולות הארץ לראייה (בהתאמה למזג האוויר ולנקודת התצפית...): "כִּי אֶת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתָה רֹאֶה לְךָ אֲתִנֶּנֶה וְלְזָרְעֶךָ עַד עוֹלָם" (בראשית יג, טו), לעומת גבולות מפורטים יותר (בחלק מהכיוונים)

3 על זיהוי ותיאור גבולות אלו בפירוש רש"י וכן על ציור מפת גבולות ארץ כנען, ראו להלן.
4 חלק מהתיאור הטופוגרפי קשור לירידות ולעליות של גבול: "וַיֵּרֶד הַגְּבֹל" וכן "ועלה הגבול".
5 לדעת אליקים, המדבר עשוי לשמש כגבול אקלימי (ני אליקים, "הגאוגרפיה של ארץ ישראל וסביבותיה בפירושי רש"י לתנ"ך", אורשת א [תש"ע], עמ' 25).
6 על נושא גבולות ההבטחה וגבולות הכיבוש ועל התייחסות ל"שיטה המרחיבה" את גבולות הארץ המתוארים במקרא על זיהויים הגיאוגרפי לעומת ה"שיטה המצמצמת" אותם, ראו: יי נבו, אלי מקרא: עיון וחקר בסוגיות מקראיות, ירושלים תשס"ז, עמ' 198–211.
7 יהודה אליצור, "גבולות הארץ במסורת ישראל", בתוך: יואל אליצור וע' פריש (עורכים), ישראל והמקרא, רמת-גן תש"ס, עמ' 375–383.

בלשון המקרא, אך זיהוים ב"שטח" איננו חד-משמעי: "לְזַרְעֶךָ נָתַתִּי אֶת
הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְהַר מִצְרַיִם עַד הַנְּהַר הַגְּדֹל נְהַר פְּרָת" (בראשית טו, יח).
ב. הבטחת ה' שנאמרה לאבות ונזכרה במעמד עם ישראל (שמות לב, יג; לג, א;
דברים א, ח; לד, ד; דברי הימים א טז, טו–יח).
ג. ברכת "הזרע והארץ" שעברה מאברהם דרך יצחק ליעקב (בראשית כח, ד),
ומיעקב ליוסף (בראשית מח, ד).
נוסף על כך, חלק מתיאור גבולותיה הרחבים של הארץ שייך לנבואות
האידיוליות של ימי הגאולה, ומתאר מרחבים גדולים מהמופיע במקרא (יחזקאל
מז, יד–כ).

גבולות ראייה וגבולות הבטחה

רש"י (1105–1040, טרואה, צפון צרפת), רד"ק (1160–1235, פרובנס, דרום
צרפת) ורמב"ן (1194 גירונה, צפון ספרד – 1270, ארץ ישראל), חיו בתקופות
שונות ובמקומות שונים, וניסו, כל אחד בדרכו, לבאר עניינים גיאוגרפיים
המופיעים במקרא. בחירת פרשנים אלו לצורך השוואת התייחסותם לענייני
גיאוגרפיה במקרא, נעשתה מתוך רצון לבדוק את התייחסותם של פרשנים
מוכרים וידועים אל תחום זה שטרם נחקר דיו, וכן בשל חיבת הארץ הניכרת
בפירושיהם של פרשנים אלו. אצל רש"י אנו מוצאים הגות ייחודית הרואה ערך
מיוחד של קיום המצוות בארץ ישראל,⁸ בפירוש רד"ק אנו מוצאים את אזכורה
של ארץ ישראל מאות פעמים, הרבה יותר מכל פרשן אחר,⁹ ועל שיטת רמב"ן
אפשר לומר כי "התורה כולה היא ביסודה תורת ארץ ישראל".¹⁰ מלבד זאת,

8 א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו, עמ' 170–180.
9 למען הדיוק, יותר מ-400 אזכורים של המונח ארץ ישראל (עם אותיות בכל"ם): לשם
השוואה: אצל רש"י כ-170 ואצל רמב"ן (בפירושו לתורה) – 79 אזכורים.
10 א' רביצקי, "הציבי לך ציונים" לציון: גלגולו של רעיון, בתוך: מ' חלמיש וא' רביצקי
(עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 8. ראו עוד: ג'
בת-יהודה, "תורת ארץ ישראל של רמב"ן במחשבת התחיה", סיני סא (תשכ"ז), עמ' 226–
239; ח' ריבלין, "תורת ארץ ישראל במשנת הרמב"ן", שנה בשנה תשכ"ח, עמ' 203–212.

רמב"ן כידוע עלה לארץ בערוב ימיו,¹¹ והתייחס בפירושו לתורה לנושאים גיאוגרפיים שאליהם התוודע מקרוב.¹²

במסגרת מחקר מקיף בתחום זה,¹³ מצאנו כי קיימת אצל פרשנים אלו התייחסות רבה לנושאים גיאוגרפיים, החל מניסיון להבין את שימוש הכתוב במושגים "עלייה" או "ירידה" וכלה בניסיונות להסביר את מקור שמם של אתרים ולעמוד על זיהוי מיקומם מבחינה גיאוגרפית. כל זאת, ללא ידע גיאוגרפי מדויק וללא הכרת הארץ מקרוב, למעט רמב"ן שהגיע לארץ ישראל בסוף ימיו. במאמר זה נבחן ביחוד את גישתם הפרשנית לנושאים אלו,¹⁴ כפי שכותב אי גרוסמן:

אי אפשר לעמוד על משמעות פעולתו של איש רוח ושל מנהיג ציבור בלי להכיר את הרקע החברתי והתרבותי שלתקופתו. הדברים יפים שבעתיים לגבי רש"י, מכיוון שפעל בצומת דרכים חשוב בעידן של תמורות.¹⁵

היחס להבטחות השונות על גבולות הארץ נידון אצל הפרשנים. רד"ק פירש שגבולות הארץ נקבעו בהתאמה להבטחת האל. על הביטוי "כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה" (בראשית יג, טו) הוא כתב שאלו גבולות הארץ המובטחת, אף שלא ניתן לראותם בעין:

"כי את כל הארץ" – ואעפ"י שהוא לא היה רואה אותה כולה, אמר לו שיביט לארבע רוחותיה; וכמו שהיא כלה על גבולותיה, כך יתננה לו. וכן אמר למשה "וראה את הארץ", רוצה לומר: מקצתה, והרי הוא כמו

- 11 עופר ויעקבס מציינים שמקובל לומר שהרקע לעליית רמב"ן היה העונש בעקבות ויכוח פומבי עם הנוצרים, אבל לדבריהם סביר יותר להניח שמניעיו לעלות לארץ ישראל היו "מאהבת הארץ והגעגועים לה שמילאו את לבו של רמב"ן" – "י עופר וי יעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל, ירושלים תשע"ג, עמ' 15.
- 12 עופר ויעקבס (שם), עמ' 43–45; ד' שניאור, "תוספות ותיקוני נוסח גיאוגרפיים בפירושו רמב"ן לתורה", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כג (תשע"ד), עמ' 263–277.
- 13 ד' שניאור, "גישתם הפרשנית של רש"י, רשב"ם, רד"ק ורמב"ן לנושאים גיאוגרפיים במקרא", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשע"ב.
- 14 על חשיבות הכרת הפירושים על רקע תקופתם, ראו: י' בער, "רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו", תרביץ כ (תש"י), עמ' 320–332; א"י ברומברג, "הרמב"ן כפרשן והשקפת עולמו", סיני סא (תשכ"ז), עמ' 249–258; א' טויטו, "הרקע ההיסטורי של פירוש רש"י לפרשת בראשית", צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 97–105; י' רוזנסון, "רש"י לתורה – הגישה הפרשנית והד התקופה", שי ורגון, ע' פריש ומי רחימי (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ח, מנחת ידידות לאלעזר טויטו, רמת-גן תשס"ח, עמ' 293–320.
- 15 גרוסמן (לעיל הערה 8), עמ' 11.

שראה אותה כולה. וכן "אשר אתה רואה" – שאתה רואה מקצתה, לך אתננה כולה, כלומר: לך אתננה מעתה, כי היא מתנה לך. אע"פ שהיא ברשות הגויים, לך היא, וממך יירשנה בניך ויגרשו הגוים ממנה. "עד עולם" – כי אע"פ שיגלו ממנה, סופם לחזור אליה.

רמב"ן התייחס לשלוש הפעמים שבהן ניתנו לאברהם הבטחות שונות על ירושת הארץ, והסביר את הצורך ואת החשיבות של כל אחת מהן: ההבטחה הראשונה על ירושת הארץ נאמרה לאברהם כאשר נכנס לארץ (בראשית יב, ז), אולם ה' לא הגדיר לו את תחומי הארץ המובטחת משום שהיה רק בחלק קטן ממנה. ההבטחה השנייה נאמרה לו לאחר שרבו זכויותיו, ואז הובטחה לו כל הארץ שהוא רואה (בראשית יג, יד). רמב"ן הסביר (להלן, בראשית טו, יח) שאין מדובר על גבולות יכולת הראייה, שהרי האדם איננו רואה למרחק רב,¹⁶ אלא לכל רוחות השמים, כפי שרד"ק כתב. רמב"ן הוסיף הסבר אפשרי אחר: ייתכן שהוא אכן ראה בפועל את כל גבולות הארץ בדרך נס, כפי שרמב"ן הסביר את ראיית הארץ שזכרה אצל משה (דברים לד, א–ד). להבטחה זו הצטרפו גם הבטחות על ירושת הארץ לזרעו של אברהם (בראשית יג, טו) ועל ריבוי זרעו (בראשית יג, טז). בהבטחה השלישית (בראשית טו, יח–כא) הוגדרו לאברהם תחומי הארץ: "מנהר מצרים ועד הנהר הגדול נהר פרת" וכן ירושת ארצות העמים שישבו בשטח זה. הבטחת ה' כללה גם ברית לעתיד, כלומר אם עם ישראל יצא לגלות הוא ישוב לנחול את הארץ:

16 לדעת ח' בן-ארצי ("ויקרא את שם המקום ההוא בית-אל", הדף השבועי [ויצא], אוניברסיטת בר-אילן תשס"ט), קיים קשר בין פשט הכתובים והמציאות הגיאוגרפית: הרי ה' אמר ליעקב: "[...] הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה ולזרעך" (בראשית כח, יד). אכן, ממרומי הרי בית-אל (שממוצע גובהם הוא 900 מטר מעל פני הים), ניתן לראות את רוב חלקי ארץ ישראל, בשונה מהר המוריה שהוא נמוך ביחס להרים שסביבו (הר הצופים, הר הזיתים והר ציון), וכן ביחס לגוש הרי חברון מדרום וגוש הרי בית-אל מצפון, הגבוהים ממנו. לכן, דווקא בבית-אל מן ראוי שתהיה התגלות ה' ליעקב וההבטחה על ירושת הארץ. לדעתנו, אמנם נכון הוא כי בשני מקומות במקרא הוזכרה ירושת הארץ בהקשר של ראיית הארץ: בהבטחה על ירושת הארץ שנאמרה לאברהם בבית-אל (בראשית יג, יד–טו) ולמשה בעמדו על הר נבו (דברים ג, כז). גם במקרים נוספים נאמרה ההבטחה על ירושת הארץ במקומות גבוהים: אלון מורה (בראשית יב, ז), אלוני ממרא (בראשית טו, ז, יח; יז, ח). חרף זאת, במקרה זה של התגלות ה' ליעקב בבית-אל, אין תלות הכרחית בין ההבטחה על ירושת ארץ ישראל ובין הצורך להיות במקום גבוה, שהרי לא נאמר ליעקב להסתכל ולראות את הארץ (התגלות זו הייתה בלילה)! קיימים מקרים נוספים שבהם נאמרה ההבטחה על ירושת הארץ ללא כל קשר למקום גבוה. לדוגמה בבאר שבע (בראשית כח, ד).

"ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר" וגו' – הנה הקדוש ברוך הוא הבטיח את אברהם במתנת הארץ פעמים רבים, וכולם לצורך ענין; בבואו בארץ מתחלה אמר לו "לזרעך אתן את הארץ הזאת", ולא באר מתנתו, כי אין במשמע, רק במה שהלך בארץ עד מקום שכם עד אילון מורה; ואחרי כן כשרבו זכיותיו בארץ, הוסיף לו "שא נא עיניך וראה [...] צפונה ונגבה וקדמה וימה", כי יתן לו כל הארצות ההן בכללן. ואין הטעם "אשר אתה רואה" בעיניך, כי ראות האדם איננו למרחק, רק שיתן לו לכל מראה עיניו הרוחות, או שהראהו כל ארץ ישראל כאשר היה במשה רבנו. והוסיף לו בברכה השנית הזאת עוד "ולזרעך עד עולם", ושירבה זרעו "כעפר הארץ"; ובפעם השלישית באר לו תחומי הארץ, והזכיר לו כל העמים, עשרה אומות, והוסיף לכתות לו ברית עליהן, שלא יגרום החטא; וכאשר צוהו על המילה אמר לו "לאחזת עולם", לאמר, שאם יגלו ממנה, עוד ישובו וינחלוה; והוסיף "והייתי להם לאלהים", שהוא בכבודו ינהיג אותם, ולא יהיו בממשלת כוכב ומזל או שר משרי מעלה, כאשר יתבאר עוד בתורה. ואמר הכתוב בפעם הראשונה "לזרעך אתן", בלשון עתיד, וכן בשנית, כי עד הנה לא נתנה אליו כולה, ולפיכך אמר לו "אתננה", אבל בשלישית, בשעת הברית, אמר: לזרעך נתתי, לאמר, שיכרות לו ברית על המתנה שכבר נתן לו [...].¹⁷

בהמשך פירושו כותב רמב"ן באריכות על הקשר הישיר שבין הקדושה של עם ישראל, בייחוד בנושא עריות ועבודה זרה, ובין הישיבה בארץ, וכן על עונש הגלות מהארץ בעקבות החטאים בתחומים אלו:

והנה קידש העם היושב בארצו בקדושת העריות וברובי המצות – להיותם לשמו, ולכך אמר "ושמרתם את כל חוקותי ואת כל משפטי ועשיתם אותם ולא תקיא אתכם הארץ", וכתוב "ואמר לכם אתם תירשו את אדמתם ואני אתננה לכם לרשת אותה אני ה' אלהיכם אשר הבדלתי אתכם מן העמים": יאמר, כי הבדיל אותנו מכל העמים, אשר נתן עליהם שרים ואלהים אחרים, בתתו לנו את הארץ, שיהיה הוא יתברך לנו לאלהים ונהיה מיוחדים לשמו. והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי עבודה זרה ומגלים עריות.

17 רמב"ן, בפירושו לבראשית טו, יח.

אף שעיקר הדיון על אודות ההבטחות השונות על גבולות הארץ נידון על פי התייחסותם של הפרשנים, מן ראוי להזכיר לפחות מקצת מהדעות בעולם המחקר ביחס לסוגיה זו. מסקנותיה של נתן, שעמן אנו מסכימים, ואינן כה רחוקות מדברי רמב"ן שהוזכרו לעיל, הן, שחוסר האחידות בתיאור גבולות הארץ איננו רק בשל מדדים גאוגרפיים, צבאיים או היסטוריים, אלא כביטוי לתלות של מימוש כיבוש הארץ המובטחת בקיום דברי ה' במוסר החברתי ובחוקים הדתיים: "אף לא אחד מהתיאורים המקראיים הוא תיאור מלא ומדויק מבחינה היסטורית וגאוגרפית. הבטחת הארץ לעם ישראל היא בגדר חוזה, התלוי בחיים של צדק ומוסר ושמירת דבר ה'".¹⁸

דברים דומים, אך בסגנון קצת שונה, כתב שלהב:

תיחומה הלא קבוע של ארץ-ישראל, ביחד עם שאלת בחירתה, מציגים מצב גאוגרפי-פוליטי-כלכלי שאינו ברור ואינו חד-משמעי, מצב של חוסר קביעות, מצב של ביניים. מצב זה איננו מקריות היסטורית גרידא, אלא הוא תכונתה החשובה של ארץ זו והוא מעוגן ומשתלב במערכת רחבה יותר של תפישה דתית. רבי חנינא ביטא את רעיון חוסר הקביעות, המשולב בחוסר התיחום הטריטוריאלי, בלשון ציורית (בבלי, גיטין נו, א): "ארץ צבי' כתיב בה: מה צבי זה אין עורו מחזיק את בשרו, אף ארץ ישראל: בזמן שיושבין עליה – רווחא ובזמן שאין יושבין עליה – גמדא".¹⁹

"והכנעני אז בארץ"

ב"לוח העמים" (בראשית י) מתואר פיזורם של צאצאי נח: "מֵאֵלֶּה נִפְרְדוּ אֵינִי הַגּוֹיִם בְּאַרְצוֹתָם אִישׁ לְלִשְׁנוֹ לְמִשְׁפַּחְתָּם בְּגוֹיֵיהֶם" (בראשית י, ה). בהמשך הפרק

18 א' נתן, "במדבר לד, ב-ג ותיאורי גבולות הארץ במקרא", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ו, עמ' 136.

19 "שלהב, "קדושת הארץ" כההליך של אינדוקטרינציה טריטוריאלי, מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל יב (תשמ"ו), עמ' 145. את המשפט "אין עורו מחזיק את בשרו" הסביר שלהב על פי רש"י: "כשפושטים את עור הצבי, הוא מתכווץ ושוב אי אפשר לכסות בו את גופו של אותו צבי". לדעת אורבך, גודלה של הארץ והקרבה הגיאוגרפית והאקלימית בין ארץ ישראל והמדבר, הם הגורמים ליכולת העם להתחדש מבחינה רוחנית: "במערה – היס, בצפונה – מעבר צר וקשה לסוריה, ובכל שאר גבולותיה – המדבר. זה הוא מצבה של ארץ קטנה זו. המדבר, על כל חוקיו הקיימים לעד, שולט בדבר ימיה של ארץ ישראל ומשמש לה מעין לא-אכזב לחידוש נעוריה" – א' אורבך, המדבר וארץ הבחירה, תל-אביב תשי"ח, עמ' 17.

לא צוינו בדרך כלל הגבולות הגיאוגרפיים של העמים, למעט נחלתו של כנען: "וַיְהִי גְבוּל הַכְּנַעֲנִי מִצִּידֵן בְּאֶקֶה גְרָרָה עַד עֵזָה, בְּאֶקֶה סְדֵמָה וְעַמְרָה וְאֲדָמָה וְצַבִּים עַד לְשַׁע" (פסוק יט). יש לברר מדוע קיים שוני בפירוט נחלתו של כנען, במיוחד לאור הקללה שקיבל מנח: "וַיֹּאמֶר אֲרֹר כְּנָעַן עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאֶחָיו" (בראשית ט, כה). ניתן ליישב, שהחשובה שבנחלות ניתנה לכנען הבזוי שבעמים כפיקדון ולא כנחלה, שהרי אין הוא ראוי לכך.

כנען הוא אביהם של מספר בנים, שהפכו עם השנים להיות עמים, כאשר כנען עצמו התיישב באזור מתוחם (בראשית י, יט): "ויהי גבול הכנעני מציידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע", שייקרא בהמשך ספרי המקרא – "ארץ הכנעני". ראוי לציין כי המונחים "ארץ כנען" או "ארץ הכנעני"²⁰, חורגים פעמים רבות מתחום תיאור העם הכנעני לבדו ומבטאים גם דגם טריטוריאלי גיאוגרפי-היסטורי הכולל את כל אוכלוסיית הארץ ואת כל השטח מהים ועד הירדן, כמו בהגדרת הארץ המובטחת לאבות כארץ כנען (בראשית יז, ח; שמות ו, ד) או ארץ הכנעני (שמות יג, יא), בהכנות לכיבוש (במדבר יג, ב, יז; לב, לב; לג, נא), בתיאורה הספרותי כדימוי (יחזקאל טז, כט; יז, ד), בספרות המזמורית (תהלים קה, יא) ובמקרים נוספים (דברים לב, מט; יהושע ה, יב ועוד)²¹.

בפירוש רש"י ניתן למצוא גישה ברורה וחד-משמעית שלפיה ארץ ישראל שייכת לעם ישראל, ועם ישראל עתיד לרשת את "שער אויביו" (בראשית כב, יז)²², כלומר את הערים שבהם יושבים האויבים. על הפסוק "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה והכנעני אז בארץ" (בראשית יב, ו) כתב רש"י: "והכנעני אז בארץ" – היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם, שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו, שנאמר: "ומלכי צדק

20 על ההבדלים בין המושגים, ראו: "בן-נון, "הארץ וארץ כנען בתורה", מגדים יז (תשנ"ד), עמ' 12, הערה 9.

21 ראו: א' קלאי, "גבולות ארץ כנען וארץ ישראל במקרא: דגמים טריטוריאליים בהיסטוריוגרפיה המקראית", ארץ ישראל יב (תשל"ה), עמ' 27–34.

22 שער העיר בתקופת המקרא היה מרכז שלטוני וכלכלי. לדוגמה: "וַיִּקַּם הַמֶּלֶךְ וַיָּשֶׁב בְּשַׁעַר בְּשַׁעַר וְלָכַל הָעָם הַגִּידוּ לְאֹמֶר הַנֶּה הַמֶּלֶךְ יוֹשֵׁב בְּשַׁעַר וַיָּבֵא כָּל הָעָם לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ" (שמואל ב, שמואל ב יט, ט); "סָאָה סִלְתָּ בְּשֶׁקֶל וְסָאֲתִים שְׁעָרִים בְּשֶׁקֶל בְּשַׁעַר שְׁמֶרוֹן" (מלכים ב, ז, א), ובשל היותו כניסה לחומות העיר היווה נקודת תורפה אשר נשמרה היטב. לכן כיבוש העיר בא לידי ביטוי בכיבוש שער העיר.

מלך שלם",²³ לפיכך: "וויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת" – עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם (בראשית יב, ו).
 רש"י הדגיש כי גם כאשר הכנעני שולט בארץ בימי אברהם, הרי הוא כובש שטח שאיננו שייך לו, וכי שלטונו של העם הכנעני בארץ הוא זמני בלבד עד שהארץ תיכבש בידי עם ישראל. תפישה זו בפירוש רש"י מוכרת מדבריו בתחילת פירושו לתורה (בראשית א, א), אחד מפירושי רש"י המוכרים לכול. מלבד החשיבות המתודולוגית שרש"י העניק ללימוד התנ"ך עם דרשות חז"ל, הוא מעביר מסר חד-משמעי על זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל מכוח הבחירה על ידי בורא העולם.²⁴

אמר רבי יצחק (מדרש תנחומא ב, בראשית יא): לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ"החדש הזה לכם" (שמות יב, ב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל, ומה טעם פתח בבראשית? משום "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהלים קיא, ו); שאם יאמרו אומות העולם לישראל: לסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גוים, אומרים להם: כל הארץ של הקדוש ברוך הוא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו (ראה ירמיה כז, ה), ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.
 גם אצל רד"ק ורמב"ן קיימת התייחסות עקרונית לעניין כיבוש ארץ הכנעני, שלכאורה היא ירושתו מימי קדם. רד"ק כותב (בפירושו לבראשית י, יט):

והיה הספור הזה להודיע, כי רצון האל היה, שישכנו משפחות הכנעני שם עד בא קצם, כי לישראל בחרה האל; אלא שישבוה בני כנען לצורך ישראל, שלא יצטרכו ישראל בבואם ליישב הארץ, לטעת כרמים ולבנות בתים, אלא ימצאו אותה ישראל מיושבת, מלאה כל טוב, כמו שאמר בהבטחתו להם "ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת ובורות חצובים אשר לא חצבת כרמים וזיתים אשר לא נטעת" (דברים ו, יא), ואמר בשירת האזינו "יצב גבולות עמים למספר בני ישראל" (שם לב, ח), כלומר: הציב גבולות משפחות הכנעני, שיהיו נחלקים למספר בני ישראל,

23 המקור לזיהוי מלך שלם עם שם בן נח מופיע במדרש תהלים (בובר) על הפסוק "ויהי בשלם סכו" (תהלים ע, ג).

24 ל"ר חרל"פ ראתה בפירושו הראשון של רש"י לתורה מעין הדגמה לשיטתו הפרשנית, הן בתחום הרעיוני-חינוכי הן בדרכי הפרשנות השונות (ההיבט התבניתי, היחס לפשט ולדרש, ההיבט הלשוני והדקדוקי ועוד), ראו: ל"ר חרל"פ, "הפסוק הראשון בפירוש רש"י על התורה כסמן דרך בהשקפתו הפרשנית", מים מדליו יז (תשס"ו), עמ' 57–73.

כלומר: לשנים עשר שבטים, כי לכולם היה די בארץ ההיא. והיה רצון האל, שיהיו הכנענים קודמים, לפי שהם עבדים, כמו שקללם נח, והיו מכינים הארץ לישראל כעבד המכין לפני אדניו.

בסגנון דומה כותב רמב"ן שם (וייתכן שהושפע מדברי רד"ק):

ודע כי ארץ כנען לגבולותיה מאז היתה לגוי היא ראויה לישראל, והיא חבל נחלתם, כמו שנאמר "בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישראל", אבל נתנה הקדוש ברוך הוא בעת הפלגה לכנען מפני היותו עבד, לשמור אותה לישראל, כאדם המפקיד נכסי בן האדון לעבדו עד שיגדל ויזכה בנכסים ובעבד.

רד"ק ורמב"ן עמדו בהסבריהם לפסוק זה בפירוט רב על ההיבטים הגיאוגרפיים של גבולות ארץ כנען,²⁵ כאשר העניין העקרוני בפירושיהם מתייחס לשאלה העולה מהכתוב: הרי הארץ שהובטחה לאבות האומה הישראלית בעבור עם ישראל שייכת על פי חלוקת העולם הקדומה, בבראשית פרק י', לכנען ולבניו! כדי ליישב קושי זה הסבירו רד"ק ורמב"ן כי חבל הארץ שאותו קיבלו כנען ובניו היה מיועד, כבר מלכתחילה על פי התכנית האלוהית, לעם ישראל. אלא שהתכנית הייתה שכנען (בנו של חם) יישב ויבנה את הארץ, כדי שעם ישראל יוכל ליהנות מארץ מפותחת כאשר יגיע אליה. מבחינה מוסרית-משפטית הסבירו רד"ק ורמב"ן כי לכנען מעמד של עבד של שם על פי קללת נח (בראשית ט, כה-כז), ולכן יכולים בני ישראל, צאצאיו של שם, לרשת את רכושו ואת נכסיו של כנען עבדם.

אצל רמב"ן ניתן למצוא גישה עקרונית שלפיה כיבוש הארץ היא מצווה, וגם את דברי חז"ל המתארים את הישיבה בארץ ישראל כמצווה, הסביר רמב"ן כ"תולדה" של מצוות כיבוש הארץ. על הפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר לג, נג) כתב רמב"ן:

על דעתי: זו מצות "עשה" היא, יצוה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה כי הוא נתנה להם, ולא ימאסו בנחלת ה'; ואלו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן ולהתישב שם – יעברו על מצות השם. ומה שיפליגו רבותינו (ראה כתובות קי, ב) במצות הישיבה בארץ

25 הסבריהם המפורטים לפסוק לא הובאו כאן מחמת אריכותם. רק העניין העקרוני בפירושיהם נידון כאן.

ישראל ושארסור לצאת ממנה, וידינו במורדת האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ, וכן האיש – בכאן נצטוינו במצוה הזו, כי הכתוב הזה הוא מצות "עשה". ויחזיר המצוה הזאת במקומות רבים: "באו ורשו את הארץ" (דברים א, ח ועוד).

בהמשך דבריו, חלק רמב"ן על רש"י המסביר פסוק זה כהבטחה (ולא כמצווה, כאמור, כפי שרמב"ן סבור): "אבל רבנו שלמה כתב: 'והורשתם את הארץ' – והורשתם אותה מיושביה, אז 'וישבתם בה' – תוכלו להתקיים בה; ואם לאו, לא תוכלו להתקיים בה. ומה שפירשנו הוא העיקר".

גם בספרות ההלכה ממשיך רמב"ן לדבוק בגישתו זו:

שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו לאברהם, יצחק ויעקב, ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה [...] ואומר אני כי המצווה שחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל עד שאמרו: כל היוצא ממנה וגר בחו"ל יהיה בעיניך כעובד עבודה זרה [...] הכול הוא מצוות עשה שנצטוינו לרשת הארץ ולשבת בה. אם כן היא מצוות עשה לדורות ומתחייב בה כל אחד ממנו אפילו בזמן הגלות (רמב"ן, השגות לספר המצוות לרמב"ם, מצווה ד).

הבסיס לדברי רמב"ן הוא בהבטחות ה' לאברהם (שיובאו להלן). יש לציין שגם במקומות נוספים בפירושו מרחיב רמב"ן בנושא שייכותה של ארץ ישראל לעם ישראל, אף כאשר היא תהיה מוחזקת על ידי עמים אחרים (בראשית טו, ח; דברים ט, ד), וכן על חובת כיבוש הארץ (דברים יא, כד–כה):

שכל מקום אשר ירצו לכבוש בארץ שנער וארץ אשור וזולתם יהיה שלהם, והמצוות כולן נוהגות בהם כי הכל ארץ ישראל, ומן "המדבר והלבנון ועד הים האחרון יהיה גבולכם" – שאתם חייבים לכבוש ולאבד משם העמים.

רמב"ן הסביר שכיבוש הארץ היא מצווה, כפי שהוא כותב (דברים א, ז–ח):
"ראה נתתי לפניכם את הארץ אשר נשבעתי לאבותיכם באו ורשו את הארץ – מצוה, לא יעוד והבטחה, כאשר פירשתי".²⁶

26 כוונתו לפירושו לבמדבר לג, נג, המובא לעיל, כפי שהעיר ח"ד שעוועל, פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, ירושלים תשל"ד, עמ' שמז, הערה 75.

תיאור גבולות הארץ בפירוש רש"י לבמדבר לד²⁷

המקום הבולט ביותר²⁸ בהתייחסותו של רש"י לגבולות הארץ נמצא בתיאור גבולות הארץ במדבר לד. בתחילת הפרק (במדבר לד, ב) עמד רש"י על הצורך לפרט את ציון מיקום גבולות הארץ ולדייק בו: "לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחוצה לארץ, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך: מן הגבולים הללו ולפנים המצות נוהגות".

בשונה מפרשנים רבים אחרים אשר אינם מתייחסים באופן עקיב לפרשיות העוסקות בגבולות הארץ, רש"י מתייחס בהרחבה ניכרת לנושא זה. בפרשנותו המתוארת להלן ניתן למצוא ניסיון פרשני להסביר במדויק ככל שניתן²⁹ את מקום מעבר קו הגבול (הנקרא בלשון רש"י וכן אצל פרשנים נוספים "חוט" וגם "מצר").

הגבול הדרומי

בפסוקים ד–ה שבמדבר לד נאמר:

[...] ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב

לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול מעצמון נחלה

מצרים והיו תוצאתיו הימה.

רש"י הסביר שהשימוש במילים "ונסב" וכן "ויצא" בתיאור הגבול בא כאשר קו הגבול איננו ממשיך בקו ישר, אלא מתעקם וכולל את המקומות הנזכרים: "כל מקום שנאמר 'ונסב' או 'ויצא', מלמד שלא היה המצר שוה אלא הולך ויוצא לחוץ". המחשת פנייתו של קו הגבול באה לידי ביטוי במפת גבולות הארץ

27 התייחסות נוספת למפה זו, ראו: א' טויטו, "מפת ארץ ישראל שצייר רש"י", אורשת ב (תשע"א), עמ' 295–302. יש לציין שמפת גבולות הארץ (איור מספר 1, בסוף המאמר) בכתב היד פריז 155 נחשבת למדויקת יותר מאשר מפה זו המופיעה בכתב יד מינכן 5 ובכתב יד לייפציג 1.

28 דבר זה בא לידי ביטוי באורך פירושו, שבו הוא מפרט את מקום מעבר הגבול, וכן בכך שהוא צירף לפירושו שתי מפות. הראשונה מתארת את מסלול הליכת בני ישראל ממצרים ועד הכניסה לארץ, והשנייה מתארת את גבולותיה של הארץ. שתי המפות הובאו במאמרו של טויטו (לעיל, הערה 27), עמ' 297. ספרות מחקרית עדכנית על מפת רש"י, ראו: ר' רובין, צורת הארץ: ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית המאה העשרים, ירושלים תשע"ד; ד' שניאור, "סוגיית מפות רש"י למקרא במחקר והצעה להסבר היעלמותן ממהדורות הדפוס של פירושו", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כד (בפרסום).

29 לדוגמה: בגבול נחלת ראובן וגד נאמר שגבולם היה "מן הגלעד ועד נחל ארנן תוך הנחל וגבלי", והסביר רש"י: "תוך הנחל וגבלי – כל הנחל ועוד מעבר לשפתו; כלומר עד ועד בכלל ויותר מכאן" (דברים ג, טז).

הנמצאת בפירושו (להלן איור בסוף המאמר): קו הגבול הדרומי של גבולות הארץ עובר ומתעקם לפי תיאורי המקרא; מדרום ("מנגב") למעלה עקרבים עובר קו הגבול לכיוון דרום דרך צינה, ואז פונה לכיוון מערב, כאשר סופו ("תוצאותיו") של קו הגבול בשלב זה הוא מדרומית ("מנגב") לקדש ברנע. לאחר מכן מתעקם ("ויצא") קו הגבול דרומה לחצר אדר וממשיך ("ועבר") צָנָה. שם פונה ("ונסב") קו הגבול לכיוון צפון עד "נחל מצרים", ומשם ממשיך קו הגבול מערבה עד "הים הגדול" שהוא קצהו של גבולה הדרומי של הארץ, ומגיע ל"ים הגדול" הנמצא בפינה הדרום-מערבית של גבולות הארץ: "והיו תצאותיו הימה" – אל מצר המערב; שאין עוד גבול נגב מאריך לצד המערב משם והלאה" (רש"י לבמדבר לד, ה).

בציור מפת גבולות הארץ ניתן להבחין באופן ברור³⁰ במיקומם הפנימי (הצפוני) יותר של מעלה עקרבים וקדש ברנע, אשר מוקפים בריבועים קטנים, ביחס לגבול. ביתר פירוט הוא אומר זאת לגבי "מעלה עקרבים" (אף שהדבר נאמר במפורט בכתוב): "ועובר המצר בדרומה של מעלה עקרבים, נמצא מעלה עקרבים לפניו מן המצר" (רש"י, במדבר לד, ד).

גם בנוגע ל"צין", "חצר אדר" ו"עצמון" – קו הגבול עובר בסמוך אליהם מצד דרום, כך שהם נכללים בגבולות הארץ (איור בסוף המאמר). תופעה נוספת הראויה לתשומת לב במפת הגבולות היא ציטוט המילים מן המקרא המתארות את סיבובו של קו הגבול. נוסף על כיוונה של המפה למזרח מופיעים בה כיווני ארבע רוחות השמים (חוט מצר מזרחי, חוט מצר דרומי, חוט מצר מערבי וחוט מצר צפוני), בהתאמה לאוריינטציה הגיאוגרפית המקראית בארץ ישראל.³¹ ניתן היה לצפות שנקודת ציון כה חשובה כמו "נחל מצרים", הנמצאת בפינה הדרום-מערבית, תהיה מוכרת וידועה. השוואה לתיאור גבולה הדרומי של הארץ במקורות אחרים מלמדת כי זיהויו של נחל מצרים אינו כה ברור. במפות שצייר

30 אף שיש הבדלים בפרטים רבים בין מפת גבולות הארץ בכתבי היד השונים של פירוש רש"י, תיאור סיבובו של קו הגבול הדרומי דומים למדי ברוב המפות (על השוואה בין מפת גבולות הארץ בכתבי היד וההבדלים ביניהם, ראו: ד' שניאור, הגישה הגאוגרפית של רש"י: עיונים בפירושי רש"י לתורה בפסוקים העוסקים בגאוגרפיה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ח, עמ' 47–65).

31 לדעת הראל, ההסבר לבחירת המזרח ככיוון ראשי מכל ארבע רוחות השמים נבע מהצורך למצוא אמצעי התמצאות ברור במרחב, אולם ייתכן כי לפנייה לכיוון המזרח הייתה חשיבות דתית בקרב העמים בתקופה העתיקה משום ששם מוצא השמש. ראו: מ' הראל, "האוריינטציה הגאוגרפית ושימוש המפה בארצות המקרא", ישראל – עם וארץ א (תשמ"ד), עמ' 163.

רש"י מופיע נחל מצרים בפינה הדרום-מערבית של הארץ, ומכאן ניתן להבין, שנחל מצרים, המזוהה לדעת רש"י עם הנילוס, הוא ואדי אל-עריש הנמצא בדרומה של הארץ בתחומה של עזה³² וזורם ממזרח למערב, ולא הנילוס הנמצא בתוך מצרים וזורם מדרום לצפון.³³

הגבול המערבי

"וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול ים" (במדבר לד, ו). גם בתיאורו של הגבול המערבי דייק רש"י שם בציון המקום שבו הוא עובר; הוא אינו מסתפק בתיאור המקראי של קו חוף הים, אלא מוסיף את התייחסות חז"ל לקו אווירי המתוח בין נחל מצרים בדרום והר ההר בצפון: "וגבול ים – ומצר מערבי מהו? והיה לכם הים הגדול – למצר. 'וגבול' – הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול והם איים שקורין 'איזלס' (בלעז)".

דברי רש"י בפירושו כאן לקוחים מהברייתא בתלמוד הבבלי (גיטין ח ע"א): "הנסין שבים, רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהם מטורי אמנון עד נחל מצרים, מן החוט ולפנים – א"י, מן החוט ולחוץ – חו"ל". מדברי התלמוד משתמע כי קו הגבול (האווירי) העובר בין נחל מצרים בדרום ובין טורי אמנון בצפון כולל בתוכו גם את האיים שבתוך הים.

רש"י ציטט את דברי התלמוד המובנים לנו כיום כקו אווירי אלכסוני, שאיננו קו החוף, בין נחל מצרים ובין טורי אמנון, אולם קו הגבול ששרטט במפת הגבולות הוא קו ישר המלמד שרש"י לא הבחין בין קו החוף (שאינו כולל את האיים בים) ובין הקו האלכסוני הנזכר.³⁴

32 כך גם כותב הורוויץ, המביא את דעת רס"ג, רדב"ז ורבנו בחיי, המזהים את נחל מצרים עם ואדי אל-עריש: "יו הורוויץ, מחקרי ארץ אבותינו, ירושלים תר"ע, עמ' טו. גם בפירוש רא"ם על פירוש רש"י (במדבר לד), מופיעה מפה שבה נכתב: "נחל מצריינס] הוא נילוס". לדעת י' אריאל, נחל מצרים בפירוש רש"י מתייחס ל"שיחור מצרים" (קצה הנילוס) ולא לואדי אל-עריש (י' אריאל, אטלס ארץ ישראל לגבולותיה על פי המקורות – יסודות וחקר, ירושלים 1988, עמ' 133).

33 לדעת גרוסמן וקדר, ייתכן שהמידע המוטעה, שלפיו הנילוס נמצא בדרומה של ארץ ישראל, כפי שכתב רש"י, מקורו במפות קתוליות ומוסלמיות, שגם בהן הנילוס ממוקם בדרום הארץ (א' גרוסמן ובי"ז קדר, "מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית", איגרת 25 [תשס"ד], עמ' 29).

34 יחד עם זאת צריך להסתייג ולומר בהירות, כי הסיבה שרש"י צייר מפה מתוחמת בצורת ריבוע ייתכן שמקורה בדרך המקובלת בתקופתו, ואין הדבר מעיד על ידע גיאוגרפי.

הגבול הצפוני

"וזה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדל תִּתָּאוּ לכם הַר הַהַר. מהר הַהַר תִּתָּאוּ לְבֵא חַמַּת וְהָיוּ תּוֹצְאוֹת הַגְּבֹל צְדָדָה. וַיֵּצֵא הַגְּבֹל זְפֵרְנָה וְהָיוּ תּוֹצְאוֹתָיו חֹצֵר עֵינָן זֶה יִהְיֶה לָכֶם גְּבוּל צָפוֹן" (במדבר לד, ז-ט).

התלמוד דן בהיבטים הלכתיים הקשורים להגדרות של גבולות הארץ: "איזהו ארץ ואיזהו חוצה לארץ? כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים – ארץ ישראל, מטורי אמנון ולחוץ – חוצה לארץ". הפסגה של "טורי אמנון" (הר החר לפי התרגום הירושלמי, כדברי רש"י שם) נקבעה כגבולה הצפוני של ארץ ישראל. רש"י עומד על ביטוי מיוחד במקרא המתייחס להתחלתו של הר החר: "מִן הַיָּם הַגָּדוֹל תִּתָּאוּ לָכֶם הַר הַהַר" – ששיפועו של הר החר נמצא בתוך הים". גם בפירושו המצורף לחלק הפנימי של מפת גבולות הארץ עמד רש"י על תיאור קו הגבול הצפוני, ובמיוחד על "כניסתו" של הר החר דרומית מקו הגבול הצפוני,³⁵ דבר המשפיע כמובן על שטחה של ארץ ישראל ועל גבולה המסתיים בראשו של הר החר: "לפי שההר נכנס לתוכו וכל ההרים משופעים הם והר החר זה שופע ויורד לצפון ולדרום; משפועו לדרום א"י, ומשיפועו לצפון חוצה לארץ, לפי שהר שהר החר מצד צפוני ואילך הוא לפנים לארץ".

בהמשך פירושו הסביר רש"י שקו הגבול הצפוני המתחיל בהר החר ועובר בצדדה אינו ממשיך בקו ישר אחד עד קצה הגבול הצפוני, מצדדה לחצר עינן, אלא "נכנס" ו"יוצא" במקומות שונים שאותם מפרט הכתוב. לדעת רש"י, קו הגבול בין הר החר לצדדה דרומי יותר לקו הגבול מצדדה ועד חצר עינן (כפי שניתן לראות באיור בסוף המאמר). רש"י ציין את האתרים הנמצאים בסוף הגבול הצפוני ובתחילת הגבול המזרחי, כלומר את הפינה הצפון-מזרחית:

"והיו תוצאותיו חצר עינן" – הוא היה סוף המצר הצפוני, ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית, ומשם "והתאיתם לכם" אל מצר המזרחי. "והתאיתם" – לשון הסבה ונטיה, כמו "תתאו". "שפמה" – במצר המזרחי, ומשם הרבלה.³⁶

35 כתב היד היחיד שהמפה בו תואמת את פירושו לתיאור קו גבול הצפוני הוא כתב יד פריס 155. אמנם בכתב יד לייפציג 1 ובכתב יד מיינכן 5 ניתן למצוא עדיין רמז בקו הגבול שאיננו ישר לגמרי, בין הר החר לחצר עינן, אולם ברוב כתבי היד המאוחרים יותר נעלם דיוק זה בקו הגבול הצפוני (ד' שניאור, "ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירוש רש"י בכ"י פריז 155", תרביץ עח, ג [תשס"ט], עמ' 374-375).

36 באחת המפות (כתב יד של בית הספרים ירושלים 2009⁸) נמצאת "שפם" בצפון, אף שגם בדברי הכתוב וגם בפירוש רש"י נאמר ש"שפם" נמצאת במזרח.

הגבול המזרחי

"וירד הגבל משפס הרבלה מקדם לעין וירד הגבל ומחה כל כתף ים כנרת קדמה" (במדבר לד, יא). ופירש רש"י:

"מקדם לעין" – שם מקום, והמצר הולך במזרחו; נמצא העין לפניו מן המצר, ומארץ ישראל הוא. "וירד הגבל" – כל שהגבול הולך מצפון לדרום הוא יורד והולך. "ומחה על כתף ים כנרת קדמה" – שהיה ים כנרת תוך לגבול במערב, והגבול במזרח ים כנרת, ומשם ירד אל הירדן; והירדן מושך ובא מן הצפון לדרום באלכסון, נוטה לצד מזרח ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים כנרת, ומושך לצד מזרח של ארץ ישראל כנגד ים כנרת עד שנופל בים המלח, ומשם כלה הגבול בתוצאותיו אל ים המלח, שממנו התחלת מצר מקצוע דרומית מזרחית. הרי סובבת אותה לארבע רוחותיה.

את אזכורו של האתר "שפס" לא מצאנו במקרא ובחז"ל, למעט בפסוק זה. ייתכן שמסיבה זו בחלק ממפת הגבולות של רש"י יחד עם הציון של "שפמה" מופיע גם התרגום הירושלמי לשם אתר זה: "פמיס".³⁷ אגב, אף ששם האתר הוא "שפס", והאות ה"א היא ה"א המגמה, רש"י במפת הגבולות "שפמה" כשם אתר, ולא "שפס", אולי בהשפעת שמות המקומות "צדדה" ו"זפרונה", שבהם לא באה במקרא הצורה בלא ה"א המגמה. כך לגבי צין, נרשם במפה "צינה", אף שהוא עצמו ציין את תופעת ה"א המגמה במילה "צין": בפירושו לבמדבר לד, ד כתב רש"י: "ועבר צנה" – אל צין; כמו 'מצרימה', ובפירושו ליהושע טו, ג כתב: "צנה" – לצן. כל תיבה הצריכה למ"ד בתחילתה הטל לה ה"א בסופה".

רש"י מדייק בפירושו שתיאור קו הגבול העובר ביישובים ובמקומות כולל את אותם מקומות בשטחה של ארץ ישראל. כלומר, קו הגבול עובר מזרחית להם: "מקדם לעין" – שם מקום, והמצר הולך במזרחו; נמצא העין לפניו מן המצר, ומארץ ישראל הוא; "ומחה על כתף ים כנרת קדמה" – שהיה ים כנרת תוך לגבול במערב". גם הירדן כלול בשטחה של ארץ ישראל, לפי רש"י: "אל קצה ארץ כנען" – בתחילת הגבול, קודם שעברו את הירדן" (שמות טז, לה). כלומר, הירדן נחשב לחלק מארץ ישראל ולכן הגבול המזרחי הוא מזרחית לירדן.

37 כתב יד לייפציג 1 וכתב יד מינכן 19.

תיאורו הטופוגרפי של קו הגבול

"וירד הגבל משפם הרבלה מקדם לעין וירד הגבל ומחה על כתף ים כנרת קדמה" (במדבר לד, יא); "ויצא אל מנגב למעלה עקרבים ועבר צנה ועלה מנגב לקדש ברנע ועבר חצרון ועלה אדרה ונסב הקרקעה" (יהושע טו, ג).

רש"י במדבר שם: "וירד הגבול" – כל שהגבול הולך מצפון לדרום הוא יורד והולך. 'ומחה על כתף ים כנרת קדמה' – שהיה ים כנרת תוך לגבול במערב, והגבול במזרח ים כנרת, ומשם ירד אל הירדן".

רש"י פירש לא רק את פניותיו של קו הגבול, אלא גם את הירידה הטופוגרפית הקיימת מכיוון צפון לדרום. בפירוש רש"י ניתן למצוא התייחסות לנושא הטופוגרפי ביחס למקומות מסוימים,³⁸ ובעיקר לשתי מגמות טופוגרפיות:

א. הצפון גבוה מהדרום: "ויעל אברם וגוי הנגבה" – לבא לדרומה של ארץ ישראל, כמו שאמור למעלה: 'הלוך ונסוע הנגבה' – להר המוריה; ומכל מקום כשהוא הולך ממצרים לארץ כנען, מדרום לצפון הוא מהלך, שארץ מצרים בדרומה של ארץ ישראל, כמו שמוכיח במסעות ובגבולי הארץ" (בראשית יג, א);³⁹

ב. ירושלים גבוהה מכל ארץ ישראל: "ועלה" – כל מה שהוא עובר מן המזרח עד ירושלים הוא עולה, ומירושלים והלאה הוא יורד. כאן למדנו שירושלים גבוהה מכל ארץ ישראל" (יהושע טו, ג); "וקמת ועלית אל המקום" (דברים יז, ח): שמע מינה אין לך עיר בארץ ישראל שאין ירושלים גבוה ממנה" (בבלי, סנהדרין פז ע"א).

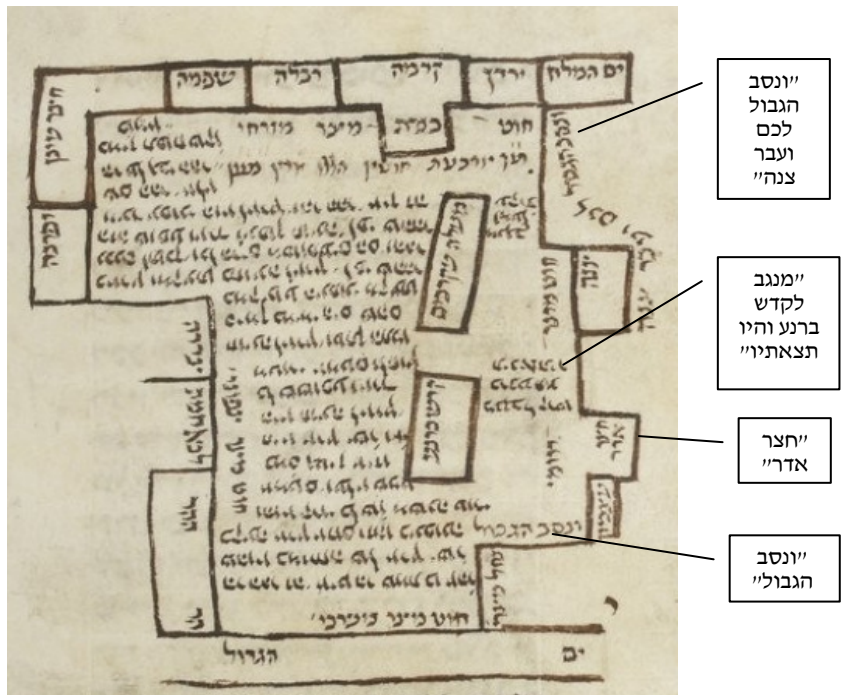
גם רד"ק, בדומה לרש"י, התייחס לתיאור עליית קו הגבול שבגיא בן הינום בהקשר להסבר גובהה של ירושלים (יהושע טו, ח): "ומה שאמר 'ועלה הגבול', והמקום היה גיא? אינו אומר 'ועלה' כנגד הגיא, אלא אל המקום שהיה הגיא בו. ובכל אלה הגבולים הוא אומר 'ועלה', כי ירושלים גבוהה מכל הארצות".

38 בראשית לח, יג; יהושע ג, יג; טו, ח; ח, טו; מלכים א, כה ועוד. במספר מקומות דייק רש"י שלשון "עלייה" איננה בתחום הטופוגרפי אלא כביטוי: "ויעל על גזזי צאנו" – ויעל' תמנתה לעמוד 'על גוזזי צאנו' (בראשית לח, יב); "ויעל הוא" – כמו שאמר לו המקום: 'אם הוא עובר לפניהם עוברין, ואם לאו אין עוברין'" (יהושע ח, י) ועוד.

39 רעיון זה, שצפון גבוה מהדרום, מצוי גם אצל ראב"ע: "כי הבא מפאת צפון העולם לדרומו הוא יורד" (בראשית לח, ב).

סיכום

בפסוקי המקרא ניתן למצוא ציוויים שונים ביחס לכיבוש הארץ, כמו גם הבטחות רבות ושונות ביחס לגבולותיה. רש"י, רד"ק ורמב"ן עסקו בסוגיית כיבוש הארץ וההבטחות על גבולותיה. הם הדגישו בפירושיהם את זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל כחלק מהתכנית האלוהית, את קדושתה ואת חשיבותה של ארץ ישראל בפסוקי המקרא. יש לשער ששנאת היהודים בארצות הנכר הייתה אחד המניעים העיקריים להדגשת יחס אוהד זה לארץ ישראל.

מפת תחומי ארץ ישראל בכ"י פריז
הספרייה הלאומית 155, heb. 180, דף ע"ב
(Bibliothèque nationale de France, heb 155, fol 180v)

